

”כולם תמכו - כל אחד מסיבות שונות”: על ספרו של אדם רז ”המאבק על הפצצה” (הוצאת כרמל, 2015)

אודי מנור

א. בשבח ההיסטוריה הפוליטית

מטרת של מאמר זה הינה לדון במה שנראה כאחד הספרים החשובים ביותר בהיסטוריה הפוליטית של ישראל בכלל ובפוליטיקה של הגרעין הישראלי בפרט. על הספר חתום אדם רז, היסטוריון צעיר העובד בקרן ברל כצנלסון, שפרסם כבר כמה מאמרים בנושא מעל במות שונות.¹ רז אינו הראשון לפרסם מחקרים מקיפים בנושא הגרעין הישראלי. קדמו לו חוקרים ידועים כמו שלמה אהרונסון, אבנר כהן, יאיר עברון וזכי שלום.² עם זאת, החידוש בספרו של רז כפול: הן בהצלחתו לפרוס באופן משכנע את המהות הפוליטית של העימות שהתקיים בנושא בערך מאז ”מבצע קדש” בשלהי 1956 ועד ערב פרוץ מלחמת ששת הימים ביוני 1967, והן בהוספת ממדים חדשים לסיפור מוכר יחסית במחקר: סיפורו של ”הוועד לפירוז גרעיני” ו”הממד הגרמני” של היסטוריית הגרעין הישראלית, כולל התפקיד, שעל פי ניתוחו של רז, מילאה בו פרשת אייכמן.

אם להעמיד את התזה כולה על שורה אחת, רז מציע לראות את הוויכוח על מדיניות הגרעין הישראלית לא מנקודת המבט של שאלת ”הביטחון היסודי” אלא מנקודת המבט של אופי הדמוקרטיה הישראלית. בכריכה האחורית הדברים נשמעים מרומזים יותר: ”חשיבות הספר היא בהבהרת התהליך הפנימי של קבלת ההחלטות הפוליטיות והפשרות שאימצו הצדדים השונים במחלוקת על הפרויקט הגרעיני”. ואמנם, על פני מאות עמודים הולך אותו תהליך פנימי ומבהיר כי יותר משהנשק הגרעיני היה אמור לפתור את בעיית החוץ והביטחון של ישראל, כוונת יוזמיו הייתה לעשות בו

¹ למחקרים קומים של אדם רז ראו למשל רז, 2013; א, 2013.

² ראו למשל כהן, 2000; שלום, 2004; בר-זוהר, 2006: 342–347; אהרונסון, 2014.

שימוש לצורכי פנים. תומכי מיזם הגרעין הצבאי הישראלי פעלו על יסוד הנחה שזכותם לקדם את הנושא מחוץ למערכת ההחלטות הסדירה. לו הצליחו לממשה ללא מתנגדים היו לתפיסתם השלכות בתחומי פנים מגוונים: ביטחון, צנזורה, תקציב, מחקר מדעי ועוד. מכאן עולה כי חשיבות ספרו של רז אינה רק בכך שהוא מציע פרשנות ישראלית לתזה דומה שעלתה כבר במחקרו של רוברט יונק, למשל, ואשר לא עסקה בישראל אלא בעיקר בברה"מ וגרורתיה (Jungkt, 1973); אלא בעיקר בכך שהוא מביא עושר של ממצאים עובדתיים המלמדים שכך תפסו את העניין אישי ציבור ומקבלי החלטות ישראלים בזמן התרחשות הדברים. בנוסף, ספרו של רז מציג היסטוריה פוליטית שיש בה גם קצה חוט לפענוח מאבקים דומים שאולי מתקיימים בהווה.

על עובדות היסוד הקשורות בסיפור הפצצה הישראלית אין ויכוח: בשני עשוריה הראשונים של מדינת ישראל ניצבו זו מול זו שתי אסכולות ביטחוניות-מדיניות מנוגדות, שבמונחים צבאיים אפשר להגדירן כ"אסכולה גרעינית" מול "אסכולה קונבנציונלית". תומכי "הפצצה" ומי שעשו את הצעדים הראשונים לפיתוחה היו דוד בן-גוריון, שמעון פרס ומשה דיין. לצדם עמדו אנשי מדע, שהבולט ביניהם היה דוד ארנסט ברגמן, ועיתונאים חשובים כמו חגי אשד, שבתי טבת וישעיהו בן-פורת. הבולטים בקרב מתנגדי "הפצצה" היו משה שרת, פנחס לבון, לוי אשכול, גולדה מאיר, ישראל גלילי ויגאל אלון.

תומכי "הפצצה" הצדיקו את דרכם בטענה מרכזית אחת: ישראל היא "מדינה קטנה מוקפת אויבים" שבמוקדם או במאוחר יצמצמו את הפער האיכותי ויצליחו לתרגם את יתרונם הכמותי במשאבים, בשטח ובכוח אדם לכלל הכרעה אסטרטגית של "הישות הציונית". במציאות כזו אין אלא להצטייד ב"מחסה ליום סגריר", כהגדרתו של אהרונסון. "מחסה" כזה בדמותה של "פצצה" לא רק יגרום לשכנים התוקפניים להסס לגבי תכניות להתקיף את ישראל ולהשמידה, אלא ברבות הימים - אהרונסון טען כמה פעמים שהימים הללו באו מוקדם מהצפוי (כבר ב-1977) - יגרום להם להפנים כי ישראל בלתי ניתנת להכחדה וכי יש להשלים עם קיומה (ראו למשל אהרונסון, 2012; והשוו בר-זהר, 2006: 342-347). על אותה טענה חזר גם פרס כשאמר בשנת 2000: "אני מאמין שדימונה הביאה אותנו לאוסלו", שכן "הכור בדימונה יצר הרתעה וביטל את ההנחה שאפשר להשמיד את ישראל" (פלדמן, 2000).

אנשי "האסכולה הקונבנציונלית" הניחו את ההפך הגמור: ישראל איננה חלשה כל כך למרות מגבלותיה בשטח ובאוכלוסין, וחשוב מכך - לא כל

שכניה "אויבים". בכל מקרה סברו אנשי האסכולה הזו כי פצצה ישראלית לא רק שלא תפתור את בעיית הביטחון היסודית אלא ההפך הגמור יקרה, שכן פצצה ישראלית תביא בהכרח לפצצה ערבית. התוצאה תהיה קיפאון מתמשך, שבחסותו יימשך טרור המלווה מדי פעם בסבבים של מלחמות התשה נקודתיות. כפי שסיכם זאת אלון, מהבולטים שבתומכי האסכולה הקונבנציונלית: אנשי "אסכולת הפצצה" מבטיחים מאזן אימה שיביא לשלום, אבל פצצה ישראלית תגרור אחריה "אימה ללא מאזן" (אלון, 1980: 145).

ב. הממד המדיני של הוויכוח - שאלת ה"אוריינטציה"

במחלוקת הזו נכרך גם ממד מדיני מובהק: תומכי האסכולה הקונבנציונלית ראו בארה"ב את המשענת המדינית הרצויה. לעומתם, אנשי האסכולה הגרעינית, גם אם לא בחלו בסיוע אמריקני, הרי שבכל הקשור למה שהם תפסו כמענה על שאלת הביטחון היסודי השליכו את יהבם על צרפת, שדגלה ב"עצמאות ביטחונית" - שם קוד לזכותה של כל מדינה להצטייד בנשק גרעיני. משענת מדינית נוספת הייתה גרמניה. רז מראה כי כשם שבישראל התנהל ויכוח בנושא, כך גם בשתי המדינות הנזכרות. בהתאם, ה"אוריינטציה" כלפי צרפת וגרמניה הייתה כלפי מנהיגים באותן מדינות שראו את עניין "הפצצה" עין בעין עם עמיתיהם בישראל. המאבקים בנושא כרו סוגיות רגישות ביותר, בעיקר בכל הקשור ביחסי ישראל-גרמניה.

רז מקדיש לנושא זה פרק שלם בשם "תוכנה הגרעיני של האוריינטציה הצרפתית-גרמנית" (עמ' 236-254). מורכבות הנושא אינה מאפשרת הצגתו המפורטת במסגרת זו. עם זאת, פטור בלא כלום אי-אפשר. רשת הקשרים שטוו אנשי אסכולת הפצצה חרגה אל מעבר ל"ציר הגרעיני" או "ציר בון-פריז", וכללה גם גורמים בדרום אפריקה, בארגנטינה ובספרד. לדעת רז קשרים אלו הפכו את ישראל של אז לשותפה "בקואליציה בינלאומית בעלת מוטיבים לאומניים מובהקים שתמכה במשטרים אלימים וגזעניים" (עמ' 170). כנגד טענה זו אפשר לומר שגם אנשי האסכולה הקונבנציונלית לא יכלו להרשות לעצמם, כשהגיע תורם לנהל מדיניות חוץ, לנקוט סלקציה מפליגה ביחסי החוץ של ישראל, שסבלה מאז הקמתה מבעיות של בידוד בין-לאומי. אבל ההבדל הוא במטרות של הקשרים הבין-לאומיים, ובנקודה זו הפער בין האסכולות היה ממשי.

יחסי ישראל-גרמניה תופסים מקום של כבוד בדיונו של רז לאור החומרים החדשים שהוא מביא בפני הקורא, המלמדים על תמיכתה

המשמעותית של גרמניה - בעיקר בתקופת כהונתו של שר ההגנה פרנץ יוזף שטראוס, שעקף את המוסדות הגרמניים וסייע במימון של פיתוח תכנית הגרעין מכספי קרנות סודיות. מאירת עיניים במיוחד היא פרשת אייכמן, המובאת בפרק "אייכמן, גרמניה והגרעין" (עמ' 176-180). בעזרת המסמכים שעמדו לרשותו רז מראה כי חטיפת אייכמן התרחשה באותו הזמן שבו סייעו הגרמנים במימון הקמת הכור. לטענת רז, בן-גוריון התנגד לחטיפתו של אייכמן מתוך ידיעה שבמהלך המשפט יעלה שמו של הנס גלובקה, ראש לשכת הקנצלר אדנאואר, שניסח בזמנו את חוקי נירנברג הידועים לשמצה. אפשר להתווכח גם על התזה הזו, אבל עיון בתיעוד שמביא רז בנושא יכפה על הדיון להיות היסטורי-פוליטי ולא מיתולוגי ורגשי. נציין למשל בהקשר זה את "הוקרת העמוקה" של אדנאואר לבן-גוריון "על אופן ניהולה וסיומה של פרשת אדולף אייכמן". דברים אלו מסר הקנצלר הגרמני לפרס וביקש להעבירם לראש הממשלה של ישראל. "קשה לי להעלות על הדעת" ציין אדנאואר, "צורה מכובדת יותר לטיפול בנושא זה. הריני חש עצמי - מסיבות שלא אפרטן - אסיר תודה על כך".³

ג. הפרדוקס הבלתי פתור של הנשק הגרעיני

הנשק הגרעיני נושא עמו בין השאר פרדוקס בלתי פתור מאז הופעתו בעולמנו באוגוסט 1945: מאז הטלת שתי הפצצות בשלהי מלחמת העולם השנייה רווחת המוסכמה כי הנשק הזה, בשונה מכל נשק אחר, אינו נועד לשימוש. אם כך, לשם מה הוא קיים? שאלה זו רק מתגברת לנוכח מוסכמה גורפת נוספת, שלפיה מוטב שהנשק הזה לא היה נולד כלל. ועם זאת הוא קיים גם קיים. מוסכמה נוספת היא שהוא נועד להרתעה; אלא שמה פירושה של הרתעה בידיעה שהנשק המרתיע לעולם ישב לו במרתף אפל או בבטן של צוללת במעמקי הים?

השאלה הזו מתחדדת עוד יותר לאור הבחנה "תרבותית" ידועה: רוסים ואמריקנים - בין שמדובר בסטלין או באייזנהאואר ובין שמדובר בפוטין ובאובמה - הם אנשים רציונליים. ואנשים רציונליים לא יעזו ללחוץ על הכפתור שיהפוך ברגע בזה את ניו יורק וסנקט פטרסבורג להיסטוריה עשנה ורדיואקטיבית. ואולם, לגבי מקומות כמו המזרח הרחוק או המזרח

³ עמ' 177. רז מביא את הדברים משני מקורות: עברון, 1969: 231; יומן בן-גוריון, ארכיון שדה בוקר, 11.6.1962.

התיכון יש האומרים - ד"ר מאיר שטיגליץ למשל - כי פועלים בהם מנהיגים שאולי לא יהססו לעשות שימוש בנשק גרעיני, כולל בישראל.⁴ על פי שורת ההיגיון מסתבר שאי-אפשר להשיב באופן חד-משמעי על הפרדוקס הזה, שכן בכל הקשור לבני אדם הכול אפשרי. ספרו של רז אינו מספק תשובה לפרדוקס, אך למרות זאת רז מצטרף לחוקרים המראים כיצד הנשק הגרעיני יכול לשמש ככלי במשחק המדיני.

על מנת לדון בתפקיד הממשי של הנשק הגרעיני דוחה רז גישות רווחות בדור האחרון, המציגות את הגרעין הישראלי במונחים של "טאבו" או "סוד" (כהן, 2005; והשוו בן-אליעזר וקמפ, 2006). עיון בשורה הארוכה של הפרשיות ופרשיות המשנה שבהן עוסק הספר מראה כי תזות אלו אינן משכנעות, בלשון המעטה: המושג "טאבו" בהקשר השיח בימינו מתייחס לדברים שאסור לדבר עליהם. רז מראה בספרו כי סוגיית הגרעין הישראלית עמדה על סדר היום הישראלי באופן כזה או אחר מראשיתה. גישות ה"סוד" וה"טאבו" לוקות אפוא בא-היסטוריות הפוגעת בהבנה הפוליטית המדויקת של הסיפור. ההבנה הזו מועילה משתי סיבות לפחות: האחת - היא הבסיס להבנת העבר הרחוק יחסית (60 שנה בערך) והעבר הקרוב. השנייה - היא מועילה גם לצורך ניתוח פוליטי של פרשנויות ה"טאבו" וה"סוד", כלומר לצורך הצבעה על הכוחות הפוליטיים הגיונים מפרשנויות א-היסטוריות.

לבסוף, צורת ההבנה הפוליטית-היסטורית מועילה גם להבנת סוגיות משיקות אחרות העולות בספר, כמו מדיניות החוץ הישראלית, היחס לסכסוך הישראלי-ערבי ואופי הממלכתיות הדרושה בדמוקרטיה פרלמנטרית פלורליסטית ראויה לשמה. "האופן הפוליטי" הנפרש בכתיבתו של רז נשען על ניתוח מורכב של היחסים שבין דיבורים למעשים, בין אמצעים ותכליות ובין הבטחות ומימושן. זה המקום לעמוד על השיטה ששימשה את רז בכתיבתו.

4 המחבר שמע דברים אלו מד"ר מאיר שטיגליץ בסדרת הרצאות שהתקיימה בבית התנועה הקיבוצית בשנים 2000-2001. לדיון בנושא המתייחס בין השאר לדברי שטיגליץ, ראו דור-און, 2013, והשוו Stieglitz, 2015.

ד. "שתיקת הארכיונים" - הערה על המתודה

לקורא המשכיל אין צורך לספר כי בארבעים השנים האחרונות, אם לא יותר, מתקיים פולמוס נרחב על אודות מדעיותה של ההיסטוריוגרפיה ומגבלותיה. עד כדי כך השתרשה הביקורת על תחום הידע הזה, שאפילו היסטוריונים מקצועיים נוהגים לשלוף משרוולם את המכתם האופנתי הריק: "אין היסטוריה - יש היסטוריונים". אולי מטרתם היא לעורר ביקורת אצל שומעיהם, אבל המסקנה המתבקשת מהחוכמה העממית הזו היא שאין הבדל בין תגובת ברשת חברתית לבין מחקר מקיף, שהרי "את ההיסטוריה כותבים המנצחים" וכידוע "הכול נרטיבים".⁵

ספרו של רז מביא, מבחינה זו, חדשות מרעננות. מסתבר שאפשר לפענח תמונה היסטורית מורכבת מאוד, וכי לא בהכרח "הכול נרטיבים". הספר על שלל מקורותיו והאינדקס העשיר הוא קודם כול תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה הפוליטית הקלאסית: דיון מתוחכם במחלוקות בקרב ההנהגה המבוסס על אלפי מקורות מסוגים שונים, עם העדפה ברורה למקורות ארכיוניים. עם זאת, רז מזכיר שוב בספרו כי לא פעם דווקא שתיקת הארכיונים משמעותית בהרבה מהמסמך הארכיוני. טענה זו משכנעת משתי סיבות לפחות: האחת - הפוליטיקה מתקיימת גם בחדרי חדרים, לאו דווקא אפלים, אלא אפילו כאלו הכוללים שולחנות מזמינים וקפה מהביל. שיחות המתקיימות במזנון הכנסת או במבואה של בניין האו"ם עשויות להיות בנות משמעות לא פחות ואולי אף יותר מאשר דיון רשמי בוועדת שרים כזו או אחרת. השנייה - עוד יותר מכל עניין ביטחוני אחר (מטוס, רובה, משקפת, מכשיר קשר וכו'), הנשק הגרעיני אפוף מעצם הגדרתו בסודיות. כיצד יכול אם כך ההיסטוריון הפוליטיביסט להתמודד עם "שתיקת הארכיונים" והלקונות שבפרוטוקולים, שלא פעם פשוט אינם נכתבים?

תשובתו של רז היא ביטוי נוסף לתפיסתו ההיסטוריוגרפית של יואב גלבר, המראה עד כמה חשוב הקונטקסט לא פחות - ולא פעם אפילו יותר - מהטקסט (גלבר, 2007: 52-54, 102 ועוד). שהרי הטקסט אומר משהו בשם מישהו, אבל המלים אינן מדברות בעד עצמן. דרושה פרשנות. ושם בדרך כלל מצוי הוויכוח בין הפרשנים. כמו תמונה, גם טקסט איננו שווה אלף מילים. תמונות דורשות הסבר - התמונה של מתקנים עצומים בדרומה של הארץ

⁵ הביטוי "אין היסטוריה - יש היסטוריונים" שימש ככותרת לריאיון שנתן אילן פפה ב-1993. ראו מכמן, 2000: 237. על השימוש המעוות, הציני והלא פעם שערורייתי במדע ההיסטוריה נכתבו לא מעט ספרים, ראו למשל וידאל-נאקה, 1991; גינוסר ובראלי, 1996; פרילינג, 2003; יקירה, 2006; גלבר, 2007.

שפורסמה בניו יורק טיימס בדצמבר 1960 הביאה את בן גוריון לנאומו הידוע בכנסת, שבו ויתר על ההסבר הקודם ("מפעל טקסטיל") וסיפר את (חצי) האמת, שלפיה מדובר בכור גרעיני "לצורכי שלום". כשם שתמונה דורשת הסבר הדורש בעצמו הסבר, כך גם טקסטים. ומכאן התלות בהקשר.

ההיסטוריוגרפיה של רז מפיקה תובנות עמוקות של הקשרים הרבים דווקא מהמקורות הגלויים, ובראשם העיתונות. מבחינה זו החוקר החרוץ של ההיסטוריה הפוליטית בישראל חי בגן עדן של מקורות, ולעולם לא יהיה זה מיותר לשוב ולהודות לאנשים העומלים על האתר "עיתונות יהודית היסטורית", המאפשר למתעניין גישה ישירה לעיתונות התקופה (מעריב, דבר, על המשמר, חרות ועוד). רז מניח שבמציאות של דמוקרטיה, מאבקים חריפים כפי שזימן הגרעין לא יכלו שלא למצוא מוצא מדי פעם בכותרת, בהדלפה ובשיטות אחרות לשתף את הציבור המתעניין ברמזים מרמזים שונים.

ה. האינטלקטואל המעורב

רז לא נדרש למאמץ העצום שהשקיע באיסוף המידע, בהצגתו ובארגונו רק כדי להציל את ההיסטוריוגרפיה, כמובן. ממילא, מי שמתעקש לשוב ולומר כי "הכול נרטיבים" לא ימהר לוותר על העמדה הזו, המשחררת אותו מהמאמץ לבחון דברים בהקשרם. כך או כך, עבור רז הבחירה בנושא נבעה מטענתו ש"לעת כתיבת השורות האלה, מוסיף הנשק הגרעיני להיות כלי מרכזי במערכת הפוליטית העולמית והישראלית". בהתאם מקווה רז שספרו "יספק הבנה טובה יותר של ההיסטוריה הפוליטית הישראלית כדי לבנות עתיד טוב יותר", זאת באמצעות "קיומו של ציבור משכיל וקשוב לבעיות המורכבות שעומדות על סדר היום" (עמ' 512). האחריות לטענה זו מוטלת על אדם רז כמובן. אך קרוב לוודאי שכוונתו היא שבמציאות של "חברה בעומס יתר", כפי שהגדירו הסוציולוגים משה ליסק ודן הורוביץ את החברה הישראלית (ליסק והורוביץ, 1990), מן הראוי שהסוגיות הפוליטיות והמחלוקות סביבן יוצגו באופן הבהיר ביותר. זוהי גם רוח הדברים העולה מדבריהם של יצחק גל-נור ודנה בלאנדר בשבח הדין הפוליטי המורכב (בלאנדר וגל-נור, 2013: 9). על השאלה באיזו מידה יכול ידע מורכב כל כך ליצור, לחזק ולטפח תודעה אזרחית פוליטית שקולה, מורכבת ואחראית, קשה לתת תשובה חד-משמעית. אך גם רז כמו היסטוריונים רבים וטובים

נקט כאן גישת חז"ל, שלפיה "לא עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין להיבטל ממנה".

רז, שבעצמו עומד בציווי הקטגורי של "האינטלקטואל המעורב", ביקש להראות שגיבורי ההיסטוריה הזו אינם רק הפוליטיקאים אלא גם האנשים האמיצים של "הוועד לפירוז גרעיני". הוועד החל לפעול ב-1962 במטרה לנסות לסכל את הכוונות הסודיות לצייד את ישראל ב"פצצה". אנשי הוועד - ביניהם מרטין בובר, אפרים אורבך, אליעזר ליבנה וישעיהו ליבוביץ - לא פעלו בחלל פוליטי ריק. מצד אחד הם הניחו שישראלים רבים תומכים בעמדתם, שכן ב-1950 חתמו 400 אלף ישראלים על עצומה המתנגדת לנשק גרעיני (עמ' 64; רז מפנה לכהן, 2005: 24). מצד אחר, הם הבינו שעם כל הכבוד ל"דעת הקהל" (שממילא היא עניין נזיל למדי), מקבלי ההחלטות הם שקובעים מדיניות כזו או אחרת. בהתאם הם פעלו בתיאום מלא עם מתנגדי הפצצה הישראלית שאיישו עמדות בכירות בצמרת.

חברי הוועד הזהירו חזר וזהר מפני הסכנה שאלון סיכס "במשפט קצר וקולע", כהגדרתו של רז: "אסור שישראל תהיה כור גרעיני שיש לו מדינה, במקום מדינה שיש לה כור" (עמ' 510). במילים אחרות, לדעת חברי הוועד היעד הממשי, הפרקטי, של אנשי האסכולה הגרעינית היה מונופוליזציה של הדמוקרטיה, הנובעת מהמחשבה שלפיה מיעוט נבחר של אנשים יודע טוב מכולם מהו "האינטרס הלאומי" ומתנהג בהתאם. "הפצצה" היא אמנם סוגיה נכבדת מבחינות רבות (חשאיות, עלויות וכן הלאה), אבל הפרקטיקה המלווה אותה מתקיימת גם כלפי נושאים אחרים בישראל, כמו מדיניות מוניטרית, משק האנרגיה והמחצבים הלאומיים. לא היו אלה אנשים תלושים "בעלי אשליות ורודות", כפי שהטיחו מתנגדי הוועד נגד החברים בו. גם לאליעזר ליבנה היה ברור כי נושאים ביטחוניים ומדיניים נדונים בחדרי חדרים. הוויכוח היה על הדרך שבה יש לעשות זאת. גם כאן נחלקו האסכולות הנזכרות בין אישים שראו את עצמם מעל ל"ממלכתיות" שאת שמה נשאו ברמה, לבין יריביהם שסברו שמדיניות הגרעין גם היא חייבת להיות כפופה לכללי המשחק הדמוקרטיים.

רז איננו מסתיר את עמדתו שוללת ה"פצצה" ולכן האופן שבו הוא מציג את אנשי הוועד יותר מאוהד. מבחינה זו מעניין להעמיד את תיאורו מול אלו של אהרונסון, שלא היסס לדון ברותחין אישים שונים שהיו חברים בוועד, לצורך ושלא לצורך, כלומר באופן ענייני ובדרך כלל גם לא כל כך ענייני (אהרונסון, 1999: 342-343). אבל גם דיונו של רז באנשי הוועד נותר מעורפל מעט, בעיקר בכל הנוגע להמשך דרכם. הקורא הסקרן מעוניין לשמוע מדוע

החליטו אנשי הוועד להפסיק את פעולתם אחרי יוני 1967, ולא פחות מכך ללמוד מה עלה בגורלם. לשאלה הראשונה ניתנת תשובה חלקית: "הבטחותיו של אשכול לאמריקאים", כותב רז, "וההתבטאויות החדות והברורות שלו שישראל לא תכניס נשק גרעיני לאזור, צמצמו את נחיצותו של הוועד - בוודאי בהיבט היותר פוליטי של ההשפעה על מקבלי החלטות בדרגים שונים" (עמ' 508). בהמשך הוא כותב שהציבור הישראלי בכללותו "לא ניהל רומן עם הפצצה" בזכות העמימות (עמ' 509).

טענה זו משכנעת למדי אך מותירה כמה קצוות פרומים, ובראשם התהייה עד כמה מבין הציבור בישראל את משמעותה של העמימות ועד כמה הוא מודע לעלויות העצומות הכרוכות בשימורה. באשר לשאלה השנייה, חשיבותה נובעת לא רק מסקרנות גרידא אלא גם מהפער העצום בהתנהלותם הפוליטית של שניים מהאישים המרכזיים בוועד לאחר שהתפרק: בעוד אליעזר ליבנה החילוני, איש מפא"י לשעבר, הצטרף לתנועה למען ארץ ישראל השלמה והקדים בחלק מתפיסותיו אפילו את גוש אמונים, הנה עמיתו לשעבר, איש "עול מלכות שמיים" ישעיהו ליבוביץ', הפך לאייקון של מצדדי הנסיגה החד-צדדית מהשטחים ללא תנאי ולאלתר, ולגדול מבקרי הציונות הדתית בכלל וגוש אמונים בפרט. שאלות אלו דורשות מחקר נוסף.

1. כיצד נולדה העמימות?

אחת התרומות החשובות ביותר של הספר היא בהבהרת שאלה חשובה מאין כמותה: כיצד נולדה העמימות. השאלה חשובה לא רק מסיבות של עשיית צדק היסטורי "נטו", אלא כי אופן לידתה של העמימות שופך אור על מהותה ועל המשך ההיסטוריה שלה. רז מפרוץ טענה שקנתה לה מוניטין בלתי מעורער כמעט, שלפיה פרס היה אביה מולידה של העמימות, טענה שנשמעת גם בימינו (ראו למשל לם, 2014). רז מראה שלא מיניה ולא מקצתיה. פרס אכן אמר את הדברים באפריל 1963 בפגישתו עם קנדי, אך הוא לא התכוון אליהן במשמעות המקובלת. בדיווחו לממשלה ב-30 באפריל 1963 הוא אמר: "השיבותי לו" - כלומר לקנדי, שרצה לדעת "על יכולותיה וכוונותיה של ישראל בתחום הגרעיני", כי "עד כמה שאני יודע אין ישראל הולכת לייצר נשק אטומי, ודאי לא תכניס הראשונה נשק אטומי לאזור". ב-1980 העיד פרס: "אני לא הייתי מוכן לא לפגישה ולא לשאלה" של נשיא

ארה"ב.⁶ במילים אחרות, הוא לא ביטא עמדה רשמית וגם לא ניסח אותה אלא אלתר. חשוב מכך - אחרי אפריל 1963 ובמשך לפחות עוד עשרים שנה חתר פרס באופן בלתי נלאה על מנת לבטל את העמימות, אך ללא הצלחה.

חובבי תאריכי לידה רשמיים בוודאי יצביעו על העובדה שהיה זה אשכול אשר התחייב בפגישתו עם ג'ונסון ביוני 1964 כי "ישראל אינה מפתחת נשק גרעיני" (הלר, 2010: 416). אבל רז מראה לנו כי דברי אשכול התבססו על פשרה פוליטית שהושגה כשנתיים קודם לכן, בחדרי החדרים של ההנהגה הישראלית. ההיסטוריה הפוליטית הגלויה של התקופה הזו ידועה למדי: בינואר 1961 התפטר בן-גוריון לכאורה במחאה על החלטת "ועדת השבעה" לטהר את שמו של פנחס לבון מאחריות על "עסק הביש" ב-1954. הטיעון של בן-גוריון היה פורמליסטי לעילא: שבעת השרים שייכים לרשות המבצעת, ואילו בדמוקרטיה מסודרת אחריותה של הרשות השופטת לפסוק הלכה בענייני אשמה וזכאות משפטית. רז מציע לראות את סוגיית הגרעין כרקע להתפתרות ולסיבותיה. כידוע, בן-גוריון ידע לנפנף בפורמליסטיקה נשגבת (ראו למשל בן-גוריון, 1965; אהרונסון, 1999), אבל ברצותו הוא עבר על כללים בסיסיים של מנהל תקין כשהמשיך לנהל ממשלת צללים גלויה למדי בצריפו בשדה-בוקר אחרי הפרישה המפורסמת בדצמבר 1953, או כאשר הרשה לעצמו ב-1964 להחזיק בביתו מסמכים סודיים אף שהיה כבר אזרח פרטי (שילון, 2013: 56-57). פורמליסט יקה לחוד וגרעין לחוד: מנקודת המבט של "הפצצה", ממשלת המעבר שפעלה בישראל בין ינואר לנובמבר 1961 נטרלה את יכולתם של האמריקנים - בבית הלבן כבר ישב נשיא אנטי-גרעיני מובהק בשם ג'ון קנדי - להדק את הפיקוח על ההתקדמות בפיתוחה.

לאחר הבחירות באוגוסט 1961 הצליח אשכול להקים ממשלה שהתבססה על ברית בינו ובין תומכיו במפא"י לבין אחדות העבודה (גלילי ואלון). בן-גוריון העדיף ממשלה עם הליברלים. בן-גוריון אמנם עמד בראש הממשלה החדשה, אבל הוא כבר לא יכול היה להמשיך ולהנהיג את פרויקט הגרעין כאוות נפשו ונפש שותפיו. התנאי שהעמידו אנשי אחדות העבודה להצטרפותם היה הקמת ועדת שרים לענייני ביטחון. משמעותה הייתה ברורה: פיקוח הדוק על דימונה וקידום שיטתי של צבא קונבנציונלי יעיל. לימים היטיב לסכם את הפשרה ארנן (סיני) עזריהו, ידידו של אלון ויועצו של

⁶ עמ' 410. רז מתבסס על פרוטוקול הממשלה מ-30 באפריל 1963 ועל ראיון שנתן פרס למעריב בספטמבר 1980.

גלילי: "כולם תמכו" במאמץ הגרעיני, אבל "כל אחד מסיבות שונות" (דלומי, 2008).

את "מדיניות העמימות" נוהגים לכנות - וגם רז עושה זאת - "פיקציה דיפלומטית". הקורא התמים עלול לחשוב שהמושג "פיקציה" משמעותו מבטלת, ולא היא. ה"פיקציה" היא "דיפלומטית" כי בעוד כולם יודעים - ולא רק על פי מקורות זרים - שישראל מצוידת ביכולת גרעינית, ישראל הרשמית לא רק שאינה מכריזה על כך אלא שהיא לא ביצעה ניסוי גרעיני והיא שומרת על ערפול מוחלט בנושא. מכאן שלנשק הגרעיני הישראלי יש משמעות דיפלומטית ומדינית. הקורא הסקרן יכול ללמוד מספרו של רז גם על משמעות המושג "אופציה גרעינית". מסתבר שגם לצירוף הלשוני הזה יש "פוליטיקה", שכן יש להבחין בין "אופציה למימוש" לבין "אופציה לשימוש": אופציה לשימוש פשוטה כמשמעה - פצצה יושבת לה בראשו של טיל קרקעי אווירי או תת-ימי; היא חלק מוצהר של המערך האסטרטגי; ולכן היא עברה שורה של ניסויים. לחץ על הכפתור, שגר ושכת. אופציה למימוש, לעומת זאת, היא "פצצה על תנאי" - לא רק שלא נוסתה; ולא רק שאינה יושבת על ראשו של טיל; אלא היא גם איננה חלק מהאסטרטגיה הצבאית המוצהרת. מקובל לטעון שאין לשאול "מה היה קורה אילו" בדיון היסטורי. אמנם טענה זו איננה נכונה לגבי סוגיות היסטוריות כאלו ואחרות, אך במקרה הזה היא בהחלט רלוונטית, שכן אין דרך לענות על השאלה מה היה קורה אילו מתנגדי הפצצה הישראלית היו מנהלים את המדינה לבדם בעשוריה הראשונים: האם הם לא היו נוקטים אפילו את המהלך הראשוני ביותר שיוביל לכל הפחות ליצירת תנאים של "אופציה למימוש"? במילים אחרות, מה היה קורה אילו שרת היה ראש ממשלה בלתי מעורער ויגאל אלון שר הביטחון שלו? האם במקרה כזה השניים היו חוסמים פעילות גרעינית כלשהי, להוציא את הכור הקטן שקיבלה ישראל מארה"ב ושקיים עד היום באופן גלוי ומפוקח סמוך ליבנה?

באשר להיסטוריה כפי שהתרחשה במציאות, לשאלת התמיכה ב"אופציה למימוש" יש תשובה ברורה למדי: ב-1979 אמר יגאל אלון בריאיון חסוי, ברטרנספקטיבה אבל גם בתגובה למאמצים נוספים של דיין לערער את העמימות, כי פרויקט דימונה נועד "ליצירת יכולת ייצור גרעיני על מנת שלא להזדקק לכך". באותה הזדמנות הוא הגדיר את עמדת יריביו (דיין ופרס) כ"אינפנטילית", ואותם עצמם כ"פסולים מלעמוד בראש פירמידת ההכרעות המדיניות והאסטרטגיות"⁷. אלון לא הגיע למסקנות אלו ב-1979. עמדתו

⁷ ראיין יגאל אלון לראודור מנור במכון דיוויס, 1979, ננזד המדינה, א-5001121, פגישה 19, עמ' 18-19. ההדגשות שלי (א.מ.).

שוללת החימוש הגרעיני נכתבה במפורש לכל המאוחר עשרים שנים קודם לכן, בספרו מסך של חול, שניתן לראות בו את הסיכום המקיף ביותר לתפיסה המדינית, הביטחונית, הכלכלית, החברתית והתרבותית (במרכזה תרבות החינוך לשלום) של "האסכולה הקונבנציונלית" (אלון, 1959: 68-71).

ז. "פשרה" ופשרה

"פשרת יולי 1962" לא הייתה סוף פסוק, כמובן. הספר מסתיים ב-1967 בפרשה שסוקרה פה ושם במחקר אך שמנוקדת מבטו של הספר מקבלת משמעות אחרת: ב-1 ביוני 1967, לאחר שהורכבה ממשלת האחדות ודין מונה לשר הביטחון במקומו של אשכול, הציע פרס לסיים את "ההמתנה" שהחלה כשבועיים קודם לכן באמצעות פיצוץ של מתקן גרעיני בדרום הארץ. פיצוץ כזה היה מביא להתערבות המעצמות וללא ספק להקפאת המצב המדיני והביטחוני שנוצר ב-15 במאי (ולמעשה מאז הנסיגה הישראלית החד-צדדית מסיני ב-1957). במקביל, פיצוץ גרעיני ישראלי היה מבטל מינייה וביה את העמימות. פרס עצמו העיד על כך: "אחרי שנעשה דין שר הביטחון" (כלומר ב-1 ביוני 1967), "העליתי בפניו הצעה מסוימת אשר [...] הייתה מרתיעה את הערבים ומונעת את המלחמה" (Peres, 1995: 166-167).⁸

על משמעות העניין עמד שגריר ארה"ב בישראל וולוורת ברבור. במברק ששיגר לושינגטון כשבועיים לאחר תום המלחמה הוא כתב: "ראינו לאחרונה עלייה בפופולאריות של דין, הקשור עם אלו המחייבים פיתוח של נשק גרעיני. אם כוכבו ימשיך לזהור, וגם של שותפיו פרס ובן-גוריון [...] תהיה זו השערה הוגנת שישראל תידחף להתקרב למסלול הגרעיני ולפיתוח האמצעים הנחוצים לנשק גרעיני" (עמ' 504). את הדברים כתב ברבור אחרי המלחמה, כאמור. פרס רצה להוביל מהלך שיקפיא את המצב המדיני ויבטל את העמימות כמה ימים לפניו. על מנת להבין טוב יותר את משמעות הדברים יש לשוב לאחור על ציר הזמן:

ביולי 1961, זמן קצר לפני הבחירות לכנסת החמישית, דאג משרד הביטחון לפרסם תמונה של שר הביטחון (בן-גוריון) וסגנו (פרס) ליד אתר השיגור של הטיל "שביט 2", שהוגדר כמובן כטיל "לחקר מזג האוויר". למעשה היה זה טיל דו-שימושי: יעדו הראשון היה להשיג עוד כמה קולות למפא"י

⁸ והשוו כהן, 2000: 354; אורן, 2001; כהן-אלמגור, 2013: 188.

בבחירות הקרובות; יעדו השני, והחשוב יותר, היה להאיץ את פיתוח פרויקט הטילים במצרים, על מנת לחזק את תחושת הדחיפות בפיתוחה של "הפצצה". השר יצחק בן-אהרון הציע "להעמיד לדין את פרס על פרסום השיגור" (עמ' 124). במהלך 1964, כחלק ממאמציו של ראש הממשלה ושר הביטחון אשכול לחזק את צה"ל הקונבנציונלי, השיגה ישראל הסכמה אמריקנית להספקת טנקים ומטוסים בעסקה סיבובית שכללה את גרמניה ואת איטליה. כחלק ממזכר ההבנות הישראלי-אמריקני, וכחלק מהגיון המלחמה הקרה, התחייבה ארה"ב במקביל לספק נשק לירדן. החלופה הייתה הספקה גדולה הרבה יותר של נשק סובייטי לירדן, על כל המשתמע מכך מבחינה מדינית במציאות של מלחמה קרה. עובדות אלו לא הפריעו לפרס להדליף מידע בנושא לעיתונאים, צעד שגם למבוכה עצומה בממשלת ישראל. האמריקנים כמוכן היו "מודאגים ומופתעים" מה"שערורייה" הזו. בהינתן שבסוד המגעים החשאיים היו רק אשכול, גולדה, אבא אבן ופרס, זהות המדליף הייתה ברורה למדי; את קשריו של פרס עם גורמים בעיתונות הישראלית ידעו להגדיר אז במשחק המלים United Peres. בישיבת ועדת החוץ והביטחון אמרה גולדה במרירות כי "אנו יכולים להביא את המדינה שלנו למצב כזה ששום גורם רציני לא ידבר אתנו", שהרי "אי-אפשר לדרוש מהאמריקאים שינהלו אתנו משא ומתן ואחר כך זה יהיה ברשותו של שייקה בן פורת" (עמ' 415).

בנובמבר 1965 התקיימו הבחירות לכנסת השישית. "אסכולת הפצצה" התייצבה סוף סוף כשהיא חמושה במפלגה שנהנתה מתמיכה מרשימה למדי של העיתונות הישראלית. במאי 1965 הוקמה רפ"י על ידי מי שכונו בפולקלור של אז ובחלק מההיסטוריוגרפיה מאז בשם "הצעירים". הבולט שבהם היה פרס, שב-1965 פרסם את ספרו השלב הבא ובו שב והסביר את נחיצותה של פצצה ישראלית שתבטיח "עצמאות". מטרתם האלקטורלית של הצעירים הייתה לדאוג לכך ש"הזקן" (בן-גוריון) ישוב למקומו הטבעי מאחורי הגה המדינה. למרבה האכזבה וההפתעה, התברר כי הצעירים ודמותו המיתולוגית של בן-גוריון היו שווים בקלפי עשרה מנדטים בלבד. "המערך הזוגי" בראשותו של אשכול קיבל את אמונם של 443 אלף ישראלים (45 מנדטים).

מיד אחרי הכרעת הבוחר החלו אנשי רפ"י שבאופוזיציה להכפיש את ממשלת אשכול. רז מביא בספרו קטע מנאום שנשא פרס במליאת הכנסת ב-23 במאי 1966: אדריכל העמימות כביכול אמר כי "ראש הממשלה שלנו", כלומר אשכול, "שגה כאשר מצא לנכון להכריז כי 'לישראל אין נשק גרעיני והיא לא תהיה הראשונה להכניסו לאזור' [...] לשם מה נאמר דבר זה?" (עמ' 412). היחסים העכורים בין מי שפעם היו שותפים להקמת המדינה והנהגתה

עוררו את סקרנותם של עיתונאים בכירים בדבר, העיתון המפלגתי הוותיק. בנובמבר 1966 הם הציבו בפני מזכירת המפלגה גולדה מאיר סדרה ארוכה של שאלות נוקבות, שהסתכמו בתהייה מדוע "המערך הזוגי" אינו מתרחב וכולל בתוכו אם לא את מפ"ם אז לפחות את רפ"י. עבור גולדה מדובר היה בשאלה תמימה. אמנם הכוונות לגבי האיחוד עם מפ"ם היו רציניות, וגולדה העידה כי לצורך העניין ישבו נציגי שני הצדדים "ימים ולילות". עד כדי כך ש"חתימת ההסכם עם אחדות העבודה נתאחרה בחצי שנה" בשל כך. אבל לגבי רפ"י מדובר היה בסיפור אחר לגמרי, שכן חברי המפלגה החדשה כינו את חברי מפא"י במלים "מושחתים, פושעים, רמאים, שקרנים" ובן-גוריון עצמו לא יצא מעורו להנמיך את האש כאשר כל מה שהסכים לומר בנדון הוא כי "במפא"י יש אנשים טובים, אבל לא ההנהגה". גולדה הוסיפה כי במקביל פרסם פרס סדרת מאמרים "בעיתון אידי בארה"ב הגורמת למדינה נזק לא ישוער", וכי בן-גוריון צוטט בעיתונים בחו"ל כאומר "שראש הממשלה הוא 'דיסגרייס' ושמשלת ישראל היא 'קוראפט גאברנמנט'" (זמר, אגרס וזמורה, 1966).

כמה חודשים לאחר הריאיון הסוער הזה החלה תקופת ההמתנה. לאורך ההמתנה כולה הלך פרס ו"טפטף ארס", כפי שהגדיר זאת לימים יצחק רבין, משר לשר ומאיש ציבור לאיש ציבור, במטרה לקעקע את מעמדו של אשכול. עם כניסת רפ"י לממשלה, מהלך שהוגדר על ידי מזכיר הממשלה ישראל ליאור במילים "הפיכה ללא שפיכות דמים", הציע פרס כאמור לפוצץ מתקן גרעיני כדי למנוע את המלחמה. במקביל הוא הציע "להתחפר". רז מיטיב להסביר את משמעותה של הצעת פרס: פיצוץ גרעיני היה מבטל את העמימות, מקבע את הסטטוס-קוו, מרחיק את ישראל מארה"ב ומבטיח פיתוחה של פצצה מצרית, מה שהיה תורם להעמקת הסטטוס-קוו וחוזר חלילה. הסוף ידוע. למרות המניפולציות של רפ"י והפיכת החצר שנתמכה בפאניקה שיצרה העיתונות בזמן ההמתנה, האסטרטגיה של "האסכולה הקונבנציונלית" הוכיחה עצמה: ישראל פתחה במתקפת נגד מקדימה ואחרי שישה ימים החזיקה ביד קלפי מיקוח שאפשר היה לעשות בהם שימוש מדיני ברוח החלטת מועצת הביטחון 242 שהתקבלה ב-22 בנובמבר 1967.

ח. לקראת המחקר הבא

הספר מסתיים אם כן בתיאור מאמצי רפ"י לחבל במעמדה של ממשלת אשכול, מאמצים שהסתיימו מבחינת רפ"י בהצלחה רבת: את פירות ששת הימים שזרע אשכול בסיוע גלילי, אלון ורבין יקצור דין. מעמדו הציבורי ועמדת הכוח שלו כשר הביטחון אפשרו לו לעצב את מדיניות ישראל בגדה המערבית עד התפטרותו מהממשלה באפריל 1974 (ראו למשל טבת, 1970; גזית, 1985; מנור, 2012). אבל דין השפיע לא רק על אופי היחסים בין יהודים לפלסטינים, אלא גם על השאלה שבה עוסק ספרו של רז. כך, ביום השני למלחמת יום הכיפורים הוא הציע לנקוט צעד גרעיני. על משמעות העובדה יש ויכוח, על עצם קיומה כבר לא (ראו למשל שחם, 1998: 347-348). ביוני 1974 חזר דין להיות ח"כ מן השורה, אבל גם כח"כ זוטר, "בעת מסעותיו בין פאריס, וושינגטון וניו יורק" כפי שסיכם זאת יורם נמרוד, קרא דין "לחימושה הגרעיני של ישראל" (נמרוד, 1976). אלון, לעומת זאת, התנגד לביטול העמימות, ובתוקף תפקידו כשר החוץ נאם בשבח "האמנה לפירוז" בנאום בינואר 1976,⁹ ומעט לאחר מכן הגיש למזכ"ל האו"ם "הצעה מטעם ישראל לפירוז גרעיני של האזור" (נמרוד, 1976). במהלך טקס הענקת פרס יצחק שדה לספרות צבאית התנצל אלון על כי הוא "נזקק" לנושא, אך אין לו ברירה שכן "משה דין ושמעון פרס מצאו לנכון לחשוף אותו בפני זרקורי התקשורת". בהמשך דבריו דחה אלון את הרעיון לבטל את העמימות והטעים כי "סטייה" ממדיניות זו היא "מזיקה ומיותרת, והיא פרי של פסימיות, אם לא של יאוש, שאין להם יסוד".¹⁰

ב-25 במרץ 1975, בעיצומם של המגעים המדיניים שיביאו למורת רוחו של פרס את ישראל ומצרים להסכמי הביניים (שהם הבסיס להסכם השלום הישראלי-מצרי), מסר העיתונאי מתי גולן לצנזור את הספר השיחות הסודיות של הנרי קיסינג'ר, שבו הוצג שר החוץ האמריקני ללעג ולקלס. בסיומה של סאגה מפותלת אושר הספר לפרסום ביולי 1975. כפי שגולן עצמו הבהיר, בצדק מבחינתו, הבהילות בפרסום הספר נבעה מהעיתוי המדיני (גולן, 1976: 34-8).¹¹ בדיוק אותה בהילות המריצה אישיות אלמונית "למסור את החומר לידיעת" כפי שכתב גולן. הוא היתמם בכותבו כי על השאלה "מדוע נמסר

⁹ ראיון אלון עם ראודור מנור (לעיל הערה 7), פגישה 12.

¹⁰ הדברים הופיעו במלואם לאחר מותו של אלון בספרו **כלים שלובים** (אלון, 1980: 144). בזמן התרחשותם (1976) הם צוינו ביבושת בכתבה בעיתון. ראו דבר, 1976.

¹¹ ההדגשות שלי (א.מ.). אין לטעות בעיתוי פרסום הספר. למרות ציון השנה – 1976 – קיסינג'ר תהה על קנקנו של הספר כבר ביולי 1975, וראו ברנע, 1975.

החומר לידיעתו? לא הייתה לו תשובה ברורה. אבל לגבי זהות המוסר הציע גולן "תשובה אפשרית" כהגדרתו, לפיה "מישהו בממשלת ישראל, מישהו בעמדת הכרעה, מעוניין שהחומר יתפרסם" (שם, עמ' 14).

מיותר לשאול כמה ישראלים יודעים משהו על פרשות אלו. מספרם של אלו שמנסים להבין אותן בהקשרן הנכון קטן מן הסתם עוד יותר. באופן דומה מיותר לשאול כמה תלמידי תיכון לומדים את ההיסטוריה הזו, וכמובן כמה מורים לאזרחות או להיסטוריה בישראל מסוגלים לעשות זאת. אף פעם לא מיותר להזכיר בהקשר זה את הדברים שאמר פרס, בימים שבהם היה המשנה לראש הממשלה: "אם זה היה תלוי בי, אני הייתי מבטל את לימודי ההיסטוריה. הרי בעידן האינטרנט אין טעם לשנן כמה אנשים נפוליאון הרג" (זלינגר, 2007). בהזדמנות אחרת הוא טען כי אם בכלל יש ללמוד היסטוריה, אזי רק של "נביאים ולא של מצביאים" (פלדמן, 2000). אכן כן, עיון מדוקדק בהיסטוריה המורכבת של ישראל עלול להיות עניין מביך עבור אנשים שפעלו במשך שנים מתוך שליחות פנימית שהתבססה על דימוי עצמי של בעלי מונופול "נבואי" על "האינטרס הלאומי". לדעת רז "אין דבר" כזה "אינטרס לאומי", אלא מדובר ב"אינטרסים שלטוניים (וחברתיים) שונים ומנוגדים" (עמ' 512). גם אם רז הולך רחוק מדי עם טיעונו העקרוני, מטרת ההיסטוריה היא ללמוד על העבר של ה"ניגודים" הללו, לימוד שיכול אולי לתרום להבנה אחראית ומורכבת יותר של הניגודים בהווה. לימוד ההיסטוריה כולל שאלות זניחות לכאורה כמו "כמה אנשים נפוליאון הרג", אבל גם הזדמנות להבין כיצד "פונקציונרים שונים עתירי כוח ושררה עושים שימוש ב'אינטרס הלאומי' כדי להוליך שולל את הציבור" כפי שסיכם זאת רז (עמ' 512). אחרים יגידו שאותם אנשים לא "הוליכו שולל את הציבור" אלא נתנו בידינו את התשובה האולטימטיבית לביטחון היסודי שלו. אבל אם לא נשאל מה היה בעבר, איך נדע? ספרו של רז הוא תרומה רצינית, מורכבת וראויה לכל שבח למאמץ להבין את העבר באופן אחראי ומדויק יותר.

רשימת מקורות

- אהרונסון, שלמה, 2014. **נשק גרעיני במזרח התיכון 1948-2013**, ירושלים: אקדמון.
- , 2012. "דרך הייסורים של האופציה הגרעינית", **כיוונים חדשים** 26: 42-67.
- , 1999. **דוד בן-גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע**, שדה בוקר: מכון בן גוריון.
- אורן, אמיר, 2011. "חוטי ברזל, ברגים וקצת אטום", **הארץ**, 16.9.2011.
- אלון, יגאל, 1980. **כלים שלובים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- , 1959. **מסך של חול**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בלאנדר, דנה, ויצחק גל-נור, 2013. **המערכת הפוליטית בישראל**, שדרות, תל אביב וירושלים: מכללת ספיר, עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן-אליעזר, אורי, ואדריאנה קמפ, 2006. "סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית", **סוציולוגיה ישראלית** ז(2): 281-316.
- בן-גוריון, דוד, 1965. **דברים כהווייתם**, תל אביב: עם הספר.
- בר-זהר, מיכאל, 2006. **כעוף החול - שמעון פרס: הביוגרפיה**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- ברנע, נחום, 1975. "קסינג'ר שאל את רבין על ספרו של מתי גולן", **דבר**, 27.7.1975, עמ' 3.
- גולן, מתי, 1975. **השיחות הסודיות של הנרי קסינג'ר**, תל אביב: שוקן.
- גזית, שלמה, 1985. **המקל והגזר: הממשל הישראלי ביהודה ושומרון**, תל אביב: זמורה ביתן.
- גינזור, פנחס, ואבי בראלי (עורכים), 1996. **הציונות: פולמוס בן זמננו - גישות מחקריות ואידאולוגיות**, קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון.
- גלבר, יואב, 2007. **היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**, תל אביב: עם עובד.
- דבר, 1976. "אלון: השלום ערך עליון במעלה בתפיסתנו", **דבר**, 9.9.1976.
- דור-און, עמי, 2013. "מי מוסמך ללחוץ על 'הכפתור הגרעיני האדום' בזמן של סכנה", *iHLS*, <http://tinyurl.com/onfbqgz>, 1.5.2013.
- דלומי, עזרא, 2008. "סוד כוחו", **הדף הירוק**, 4.12.2008, עמ' 24.
- הלר, יוסף, 2010. **ישראל והמלחמה הקרה: ממלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים**, שדה בוקר ובאר שבע: מכון בן גוריון.
- וידאל-גאקה, פייר, 1991. **רוצחי הזיכרון**, מצרפתית עדה פלדור, תל אביב: עם עובד.
- זלינגר, אסף, 2007. "פרס: יש אינטרנט, לא צריך ללמוד היסטוריה", **מעריב**, 11.4.2007, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/567/382.html>.
- זמר, חנה, אליהו אגרס, ואהד זמורה, 1966. "ראיון עם גולדה מאיר", **דבר**, 11.11.1966, עמ' 20.
- טבת, שבת, 1970. **ברכת הקללה**, תל אביב וירושלים: שוקן.
- יקירה, אלחנן, 2006. **פוסט-ציונות, פוסט-שואה: שלושה פרקים על הכחשה, השכחה ושליטת ישראל**, תל אביב: עם עובד.
- כהן, אבנר, 2005. **הטאבו האחרון: סוד המצב הגרעיני של ישראל ומה צריך לעשות איתו**, תל אביב: כנרת זמורה ביתן.

- , 2000. **ישראל והפצצה**, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- כהן, יואל, 2005. **המתריע מדימונה: ואנונו, ישראל והפצצה**, תל אביב: בבל.
- כהן-אלמגור, רפי, 2013. "מלחמת ששת הימים: ראיונות עם פרופ' שמעון שמיר ואלוף אהרון יריב", **סוגיות חברתיות בישראל - כתב עת לנושאי חברה** 15: 171-194.
- ליסק, משה, ודן הורוביץ, 1990. **מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר**, תל אביב: עם עובד.
- לם, אמירה, 2014. "כך נולדה מדיניות העמימות של ישראל", *ynet*, 16.12.2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4604089,00.html>
- מכמן, דן, 2000. "משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל - בין מיתוס למציאות", **עיונים בתקומת ישראל** 10: 234-258.
- מנור, אהוד, 2012. **לעשות שלום עם הפלסטינים: הוויכוח בישראל על המדיניות בגדה 1967-1987**, ירושלים: כרמל.
- נמרוד, יורם, 1976. "ישראל והנשק הגרעיני", **דבר**, 12.4.1976, עמ' 11.
- עברון, יוסף, 1969. **ביום סגריר**, תל אביב: אותפז.
- פלדמן, בתיה, 2000. "הנבואה על פי פרס", **גלובס**, 6.1.2000, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=184345>
- פרילינג, טוביה (עורך), 2003. **תשובה לעמית פוסט-ציוני**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- רז, אדם, 2013א. "בדרך לדימונה: ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית", **פוליטיקה** 22: 107-134.
- 2013ב. "הידיים ידי זעירא והקול קול דיין - מדוע לא הופעלו 'האמצעים המיוחדים' ערב מלחמת יום הכיפורים", **ישראלים** 5: 162-213.
- שחם, דוד, 1998. **ישראל - 50 השנים**, תל אביב: עם עובד.
- שילון, אבי, 2013. **בן גוריון - אפילוג**, תל אביב: עם עובד.
- שלום, זכי, 2004. **בין דימונה לושינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל 1960-1968**, שדה בוקר: מכון בן גוריון.

Jungt, Robert, 1979. *The Nuclear State*, London: John Calder.

Peres, Shimon, 1995. *Battling for Peace – A Memoir*, London: Weidenfeld and Nicholson, Orion edition.

Stieglitz, Meir, 2015. "The Nuclear Agreement is Doomed", *Information Clearing House*, 6 March 2015,

<http://www.informationclearinghouse.info/article41148.htm>